

ПОЛІАСПЕКТНИЙ АНАЛІЗ ЕТАПІВ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В УКРАЇНІ ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ

Визначення громадського кооперативного руху як однієї з важливих складових створення суверенної держави з дійсно потужною аграрно-економічною базою вимагає історико-аналітичного обліку розвитку кооперації на різних її етапах. До 1917 р., коли діяли найпоширеніші види кооперативних товариств: споживчі, кредитні та сільськогосподарські, – кооперативний рух розвивався загалом природнім, еволюційним шляхом. В своїй політиці держава виходила з принципу невтручання в діяльність кооперації, сприяючи її розвитку через кредитно-фінансову і податкову системи.¹ Це дозволяло тримати в руках ключові важелі функціонування кооперативних громадських об'єднань, не руйнуючи їх внутрішньої структури, контролювати обіг кредитно-фінансових ресурсів, не нівелюючи самого змісту сільськогосподарської кооперації,² що була виразником господарської самодіяльності дрібних товаровиробників. Незалежні товаровиробники були тим розподільчим агентом, який і вирішував долю більш-менш вільного розвитку сільськогосподарської кооперації. Проте в другій половині XIX ст., коли виникають перші кооперативні товариства, вони не мали власних спілок і центральних установ в Україні, оскільки царський уряд забороняв їх тут створювати. Яскраво виявленого «українського сепаратизму» в кооперації не було, а сама кооперативна система перебувала в стадії структурного формування.³ Становлення власної української кооперації відбувалося упродовж короткої доби національно-визвольних змагань. Вона була ліквідована на початку 1920 р. шляхом примусового одержавлення і перетворення кооперації на знаряддя заготівель та збуту готової продукції в «країні рад». «Воєнний комунізм» при картковому нормуванні так і не зміг забезпечити навіть половину населення міст продуктами першої необхідності, не дивлячись на фактично безкомпенсаційне вилучення хліба у селян, через що створювати виробничі кооперативи не було анінайменшого сенсу.

В результаті склався цікавий парадокс, коли розширення мережі споживчо-збутових установ (до літа 1921 р. нараховувалось 15 тис. діючих організацій, які мали понад 20 тис. торгівельних точок) не вело до збільшення реалізованого товару.⁴ Цей дисбаланс відповідав інтересам більшовицького уряду, який розраховував засобом підтримки збутової кооперації вирішити одразу два завдання: по-перше – звести нанівець або істотно зменшити товаро-грошовий обіг на «чорному ринку», отримавши заплановані надходження у вигляді податків, і по-друге – стимулювати через колективний збут колективне кооперативне виробництво.

З введенням непу послаблення примусово-командних методів управління економікою, лібералізація ринкових відносин співпали з прагненням основної маси

селянства до піднесення своїх господарств. Потужною підмогою відродження продуктивних сил села став кооперативний рух, який успішно розвивався навіть за умов тоталітарної державної системи. Кооперація України посідала домінуюче становище в товарообороті (43%), була основним агентом забезпечення села промисловою продукцією виробничого призначення. Наприкінці 1928 р. вона постачала селянському господарству практично всі сільськогосподарські знаряддя, міңдобрива, сортове насіння, три чверті будівельних матеріалів, охоплювала до половини планових заготівель найважливіших сільськогосподарських продуктів. Кооперативна мережа на 1 жовтня 1927 р. мала 37138 товариств, які об'єднували до 20% усього населення республіки.⁵

Що стосується колгоспів, то у період непу селяни віддавали перевагу товариствам по спільному обробітку землі (ТСОЗам). Якщо в 1920 р. їх частка в загальній кількості колективних господарств становила 7,5%, то в 1929 р. – 80%. В історичній літературі можна зустріти думки про вищу ефективність колективних господарств порівняно з індивідуальними селянськими господарствами. Насправді вища ефективність колгоспів зумовлювалась не стільки колективною формою, скільки особливими державними «привілеями»: першочерговим і безкоштовним землепорядкуванням, пільговим кредитуванням, зниженням сільськогосподарських податків для колгоспів, яке досягло 25% та ін.⁷ З іншого боку, одноосібні селянські господарства знижували показник своєї діяльності, навчені сумним досвідом розкуркулення. Слід також пам'ятати, що до початку 30-х рр. головною виробничою формою на селі продовжували залишатись індивідуальні господарства селян-середняків, які складали 75% селянських господарств республіки і давали 80% товарної продукції. Товарна маса продукції колгоспів і радгоспів не перевищувала і 7%.⁸

І ще одна суттєва обставина. Пайові відносини завжди були головною умовою стабільності кооперативів. Пай відповідав активності членів кооперації, їх зацікавленні у виробництві. В Україні на початку 20-х рр., коли членами колгоспів були переважно бідняки, питання про пайові відносини практично не виникало. В часи масової колективізації до колгоспів і радгоспів змушені були вступати середні і заможні господарі, вносячи більшу частину свого майна в господарство. Тому в колгоспах з'явився розподіл доходу як по праці, так і по паях. До 1931 р. в колективних господарствах на паї припадало 5% валового доходу. З 1931 р. ця частка поступово зменшується і уже наприкінці 1932 р. остаточно зникає.⁹ Зі згортанням нової економічної політики відбувалась і насильницька ліквідація сільськогосподарської кооперації, яка всупереч традиції радянської історіографії не вичерпала на кінець 20-х рр. своїх можливостей, а навпаки нарощувала властивий їй потенціал, спрямований на обслуговування потреб рентабельного селянського господарства.

Сільгоспкооперація доби «побудови основ», а пізніше і «розвинутого соціалізму» (до середини 80-х рр.), пройшла особливо тернистий шлях. Якщо промислова кооперація в 1956 р. була просто «реорганізована», втративши будь-яку самодіяльність, а споживча, з ледве окресленими кооперативними принципами, збереглася і до нашого часу, то в сільськогосподарській виробничій кооперації ці принципи були повністю підірвані.¹⁰ Відбувся структурний дисбаланс колгоспного і власне кооперативного виробництва й суспільних відносин, коли на голому ентузізмі мала триматись одержавлена аграрна сфера.

Іманентною рисою сільськогосподарської кооперації є її особлива ієрархічна структура, оскільки низові кооперативні ланки не можуть вирішувати увесь обсяг господарських питань і потребують координації діяльності кооперативів єдиного профілю.¹¹ Ця особливість кооперативних об'єднань села дозволяла партійно-державному апарату «органічно» синтезувати усупільнене сільськогосподарське виробництво у вигляді колгоспної системи, виводячи її з первинних кооперативних норм. Хоча досвід країн світової співдружності доводить, що колективне землекористування виникає не на основі кооперативного руху, а паралельно з ним, подекуди обумовлюючи створення кооперативних організацій, як це ми бачимо на прикладі деяких господарств незалежної України після 1992 р.¹²

З другої половини п'ятдесятих років кооперація набула розвитку на рівні господарств по виробництву сільськогосподарської продукції та її переробки. Створювались також міжколгоспні пункти по відгодівлі великої рогатої худоби при цукрових та спиртових заводах. Таке кооперування полягало в організації спільних виробництв групи господарств на основі об'єднання певної частини їх фінансових і матеріальних ресурсів. При цьому учасники кооперації залишались юридично самостійними, а створене ними міжгосподарське підприємство було їх спільною власністю. За станом на 1 липня 1990 р. в республіці налічувалось 803 діючих кооперативи, зареєстрованих як сільськогосподарські. Однак фактично сільськогосподарську продукцію виробляли лише 64% кооперативів. В їхньому розпорядженні було 9830 га сільськогосподарських угідь (0,03% від загальної площі угідь, які знаходились у користуванні колгоспів і радгоспів). Загальна вартість валової продукції, виробленої кооперативами, становила 0,03% валової продукції колгоспів і радгоспів республіки. На основі цих даних можна зробити висновок, що сільськогосподарські виробничі кооперативи не набули належного розвитку. Продуктивність праці в сільськогосподарських виробничих кооперативах знаходилась в переважній більшості на значно нижчому рівні, ніж в колгоспах і радгоспах. Причиною цього були гірші умови виробничої діяльності в порівнянні з колгоспами і радгоспами. В оренду вони одержували відпрацьовану техніку, вибракувану худобу, гірші землі, на обробіток яких необхідно більше грошових і трудових затрат.¹³

В розвинених країнах світу здавна культивується і заохочується посередництво між виробником і споживачем сільськогосподарської продукції. В Україні таким посередником між сільським населенням і ринком були організації Укоопспілки. Заготівельні контори та пункти, надаючи послуги населенню в реалізації сільгосппродукції, попри усі недоліки радянської кооперативної системи, допомагали руйнуванню традицій, пов'язаних з реалізацією селянином своєї продукції безпосередньо на ринку, звільняли його від зайвих клопотів, сприяли виховуванню з нього цивілізованого виробника. Тепер те, що формувалось і налагоджувалось десятиріччями, розпалось. В 1955 р. лише незначна частина реалізованої селянином продукції землеробства і тваринництва була закуплена організаціями Укоопспілки, і це при тому, що одним з головних завдань цих організацій є закупівля лишків сільськогосподарської продукції, виробленої населенням. Заради об'єктивності необхідно відзначити, що споживспілка перебуває в таких же нелегких економічних умовах, як і усе народне господарство: бракує оборотних коштів, є труднощі з кредитами і т.д. Проте і в цій ситуації окремі колективи знаходять шляхи виходу з кризи. Прикладом може бути робота колективу рай-

споживспілки Миронівського району на Київщині, де завдяки реформуванню застарілих форм організації виробництва на першому місці завжди стоїть заготівля сільгосппродукції і тільки на другому – її переробка. Позитивні зрушення в реформуванні відносин між виробниками і заготівельниками з'явилося в колективах Хмельницької, Рівненської та інших областей. В цілому ж перехід до роботи за умов ринку в організаціях системи споживчих товариств затягнувся на невизначений час. Ті ніші, які залишили організації Укоопспілки, заповнюються підприємливими людьми і приватними посередницькими організаціями. Здорова конкуренція має сприяти поліпшенню закупівлі лишків сільськогосподарської продукції і реалізації населенню промислових товарів. Але поки що реальним залишається той факт, що більш як півмільйонна армія працівників споживчої кооперації не реалізує свої можливості в повній мірі. На сучасному етапі становлення, по суті, відродженої кооперації економічною основою колективного господарства нового типу (наприклад, кооперативні фермерські асоціації) є приватна власність на матеріально-фінансові ресурси, приватне користування землею й колективна форма управління. Таким чином, має місце не колективна власність, а колектив власників, тобто добровільне об'єднання через власницькі паї з прямою метою отримання прибутку.¹⁵ А самі асоціації кооперативів (селянські спілки) близькі за структурою економічних відносин до однієї з моделей реорганізації колгоспів, що її рекомендували спеціалісти з Данії.¹⁶

Таке структурування кооперативних асоціацій мінімізує вплив державних органів управління на господарське життя кооперації. Приватні фінансово-матеріальні ресурси унеможливають директивний розподіл засобів сільськогосподарського виробництва згідно «економічної доцільності» за кабінетними вказівками й ініціюють подальшу інтенсифікацію праці в вимірі праці одержуваного продукту. Приватне користування землею (допокищо не приватна власність, за відсутністю чітко розробленої законодавчої бази про вільне відчуження землі), блокує незбалансоване зростання концентрації земельного фонду в руках однієї особи чи групи осіб, а з другого боку спрощує вимоги щодо доцільності об'єднання товаровиробників в кооперативні спілки. Таким чином, присутня відносна гарантованість селянина від зовнішнього тиску з боку держави й еквівалентна гарантованість від свавілля правління спілки, котре обирається лише для координування дій асоційованих виробників, а не для будь-яких форм регламентацій. Важливо відзначити, що немає суперечності між приватною власністю на засоби й кооперативним за змістом господарюванням. Сільськогосподарський кооператив чи спілка відрізняються від нинішніх колективних господарств принципово тим, ще кожен член кооперативу знає величину своєї власності. За колективної власності частка працівника знеособлена і загалом ним практично не контролюється, через що стає аморфною абстракцією будь-яка спроба дієвого стимулювання діяльності товаровиробників.

Селянські спілки, що самі є специфічними об'єднаннями селянських господарств з переважно горизонтальною структурою коригування, становлять базу формування сільгосптовариств з обмеженою відповідальністю, малих підприємств, акціонерних товариств і т. і.⁸ Вони органічно диференціюють не тільки ринок товаровиробників взагалі, а й ринок праці, зокрема, стимулюючи прояви підприємницької ініціативи і використовуючи конкретно-історичні форми ведення господарства в тих чи інших регіонах України.

Загалом цікавою і перспективною є фермерська кооперація (тобто створення кооперативів самостійних, територіально відособлених селянських господарств на принципах, аналогічних тим, які використовувались під час проведення столипінської аграрної реформи.¹⁹ При цьому передбачається створення приватно-хутірської системи ведення господарства, побудованої на окремих стабільних, економічно незалежних одиницях, що вимагають певної надбудовної ланки для оптимальної реалізації своєї продукції. Сама продукція згаданих господарств виробляється без рекомендованого планування, але з урахуванням механізму її перерозподілу в регіони з підвищеним попитом чи навпаки. Дієва модель мононаправленого комплексу по обслуговуванню членів кооперативу з надлібералізованою функцією контролю збуту дає можливість зміцнити індивідуальні фермерські господарства. Вони, в свою чергу, становлять необхідну передумову створення міцних фермерських асоціацій як однієї з форм конкурентної боротьби за споживача.

На сучасний момент загальна класифікація сільськогосподарських кооперативних підприємств налічує щонайменше 12 різновидів: колективні сільгоспідприємства, спілки селян, кооперативно-пайові господарства, сільськогосподарські артілі, акціонерні товариства, асоціації селянських господарств та ін.²⁰ З такої палітри методів господарювання випливає пряма необхідність кооперування як первинних ланок сільськогосподарського підприємництва, так і вторинних (спілок, асоціацій), мета якого полягає в забезпеченні споживача якісним товаром із села, а кооперованого виробника тим грошовим еквівалентом, котрий і буде свідченням господарської взаємоповаги між міськими та сільськими мешканцями.

Один з різновидів фермерських господарств в Україні після 1992 р. є «нові кооперативні господарства». Майно цих новоутворених господарств формується з часток майна кооперованих ферм, а керівництво здійснюється особами, звільненими від основної роботи.²¹ Нові кооперативи свідчать про прийняття сільським населенням (хоча із певними, іноді значними потугами) не тільки реалізаційної моделі дорадянського слов'янського взірця, заснованого на обцинній поруці, але й американської фермерської моделі господарювання, в якій кооперація видозмінена за час свого еволюціонування, збереглася в якісних показниках. В цілому процес створення фермерських кооперативних господарств проходить досить повільно.²² Диспропорція між традиційним та новим типом кооперування зумовлена не тільки чинним менталітетом українців, а й відсутністю чітких механізмів його впровадження. Присутність лише концепцій американського фермерського кооперування не сприяє якнайшвидшому виходу з кризи сільського господарства незалежної України.

Досі не подолані пережитки командно-адміністративної системи управління в сільському господарстві, зокрема те, що нерідко кооперативи створюються при сільських радах народних депутатів. При цьому в ряді випадків фінансову та матеріально-технічну допомогу новоствореним кооперативним організаціям надає безпосередньо колективне господарство.²³ Має місце по суті завуальоване під виглядом «побутової кооперації» нове одержавлення й вотчинізація майна, а головне людей, що колись були фактично «приписаними» до окремих господарств. Окрім фіктивних «приписних» кооперативів залишаються намагання змінити вивіску, не змінюючи змісту. Багато колишніх колгоспів перетворились в Спілки пайовиків, Асоціації кооперативів, агрофірми тощо. Чи не найпоширенішими є –

Спілки власників селянських господарств,²⁴ членство в яких так і залишилось жорстко фіксованим, а правління – кланом, що складається переважно з родичів колишнього голови колгоспу, а відтепер – голови правління Спілки. Єдина зміна – нова назва, яка допомагає підвести юридичну базу під старий тип господарювання з тією лиш різницею, що державні важелі впливу та контролю тепер ліквідуються, а голова спілки стає необмеженим в своїх функціях керівником, що посилює тиск пропорційно збитковості господарства.

В загальній констатації потрібно підкреслити, що кооперація в сучасних умовах не може бути зорієнтована лише на виробничі сільськогосподарські форми, які традиційно інтенсифікуються з 1921 року.²⁵ Нові форми і методи господарювання органічно доповнюють загальний розвиток сільського господарства і спричиняють подальшу конвергенцію між формою і змістом громадських кооперативних об'єднань в українському селі.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Аграрные отношения: теория, историческая практика, перспективы развития. – М., 1993. – С.224.
- ² Там само. – С.227.
- ³ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект. – К., 1993. – С.182.
- ⁴ Аграрные отношения: теория, историческая практика, перспективы развития. – С.225.
- ⁵ Бутенко В.І. Сільськогосподарська кооперація України в 20-ті роки та її знищення тоталітарною системою // Тоталітаризм и антитоталітарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века). – Х., 1994. – С.202–203.
- ⁶ Панасейко С.М. З історії розвитку сільськогосподарської кооперації // Економіка АПК. – 1995. – №8. – С.36.
- ⁷ Серова Е.В. Сельскохозяйственная кооперация в СССР. – М., 1991. – С.11.
- ⁸ Панасейко С.М. З історії розвитку сільськогосподарської кооперації. – С.36.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Аграрные отношения: теория, историческая практика, перспективы развития. – С.227.
- ¹¹ Там само. – С.227–228.
- ¹² Там само. – С.230.
- ¹³ Малік М.І. Кооперація як мотив виробничої діяльності // Економіка АПК. – 1996. – №2. – С.33.
- ¹⁴ Шевчук О.О. Селяни, споживча кооперація і ФАО // Економіка АПК. – 1996. – №1. – С.17.
- ¹⁵ Максимюк А.С. та ін. «Вихід із кризи м/з еволюцією форм власності» // Українське село: вихід із кризи. – К., 1994. – С.46.
- ¹⁶ Шепотько Л.С. Власність на землю в Україні // Українське село: вихід із кризи. – К., 1994. – С.34.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Проблеми реформування і тенденції розвитку сільського господарства Украї-

ни і держав Центр. і Пд.-Сх. Європи. – Б.Ц., 1995. – С.32. Гайдуцький П.І., Лобас М.Г. Приватизація власності в агропромисловому комплексі. – К., 1934. – С.132. Хохлов В.А. Перспективні форми підприємництва в с-г // Проблеми реформування і тенденції розвитку... – Б.Ц., 1995. – С.64.

¹⁹ Аграрные отношения... – С.234; С.234–235.

²⁰ Створення та функціонування підприємств колективної власності на Україні (мат-ли наук.-практичн. конференції) – К., 1994. – С.25.

²¹ Нечитайло В.В. Українське селянство: важкий шлях до волі. Кам'янець-Подільський, 1995. – С.161.;

Там само. – С.164;

Там само. – С.163.

²² Там само. – С.162.

²³ Плонський В.Я., Орлатий М.К. Комунально-побутове обслуговування населення в умовах реформи // Українське село: вихід із кризи. – К., 1994. – С.117.

²⁴ Там само. – С.51.

²⁵ Аграрные отношения... – С.232.